

เกษตรกรรมแบบยั่งยืน:

คืนชีวิตและวิถีการผลิต สู่วากเห้งอืดเพื่ออนาคต

วิชาเอก เกษตรกรรม*

วิถีการผลิตของไทยในอดีตเป็นการผลิต "แบบพอเลี้ยงชีพ" หรือการผลิตเพื่อให้พอมีกินมีใช้กันภายในครอบครัว จนกระทั่งในทศวรรษที่ ๒๕๐๐ ประเทศไทยเริ่มเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้รับอิทธิพลมาจากกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์ประเทศตะวันตกมาใช้ ตามแนวทางการเกษตรทุนนิยมโลก พร้อมๆ กับการเริ่มต้นของ "การปฏิวัติเขียว" (พ.ศ. ๒๕๐๓) ที่เน้นการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมเกษตร ซึ่งจะพัฒนาปัจจัยการผลิต คือ ๑) เทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่ ๒) การเปลี่ยนแปลงพันธุกรรมพืชและสัตว์ ๓) การใช้ปุ๋ยเคมี และ ๔) สารเคมีกำจัดแมลง

การพัฒนาแนวทางดังกล่าวนี้มีความสำเร็จสูงในยุทธศาสตร์การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เน้นกลยุทธ์ ๓ กลยุทธ์ด้วยกัน ดังนี้

๑. เน้นการส่งออก ได้แก่ พืชเศรษฐกิจเพียงไม่กี่ชนิด เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าว ข้าวโพด ยางพารา ฯลฯ ซึ่งต้องใช้พื้นที่ขนาดใหญ่

๒. เน้นประสิทธิภาพการผลิตหรือผลผลิตต่อไร่ ซึ่งต้องลงทุนเทคโนโลยีสมัยใหม่ เครื่องจักรกล เครื่องมือการเกษตร ปุ๋ย สารเคมี และผลต่อการลดปริมาณธาตุอาหารในดิน เพราะเหตุว่าใช้สารเคมีต่อเนื่อง

*อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช

๓. **เห็นการเกษตรแบบครบวงจร** ซึ่งเป็นการเกษตรอุตสาหกรรม อันเป็นธุรกิจการเกษตรรายใหญ่ ซึ่งมีผลกระทบต่อการใช้ที่ดินของเกษตรกรรายย่อย (ชม อรุณรักษ์, ๒๕๔๐, น.๒)

แนวยุทธศาสตร์และกลยุทธ์ดังกล่าว ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรป่าไม้ซึ่งถูกบุกรุกทำลายจากพื้นที่ ๑.๔๘๙ ล้านไร่ ในปี พ.ศ.๒๕๑๓ เหลือพื้นที่เพียง ๙๐ ล้านไร่ในปี พ.ศ.๒๕๓๑ ในช่วงระยะเวลาไม่ถึง ๓๐ ปี เนื่องจากการพัฒนาการเกษตรที่มุ่งเน้นประสิทธิภาพการผลิต แต่ผลผลิตมวลรวมของภาคเกษตรกลับลดลงตามลำดับ จากอดีตที่เคยมีปริมาณที่ผลิตได้ ๑ ใน ๓ ของการผลิตทั่วประเทศเมื่อ ๓๐ ปีก่อน เหลือไม่ถึง ๑ ใน ๗ ในปี พ.ศ.๒๕๓๖ คาดว่าจะผลิตไม่ถึง ๑ ใน ๑๐ ของการผลิตของประเทศในปี พ.ศ.๒๕๔๓ การส่งออกในอดีตภาคเกษตรซึ่งเคยทำรายได้ร้อยละ ๘๐ ในปัจจุบันเหลือไม่ถึงร้อยละ ๒๐ การผลิตในภาคเกษตรลดลงเรื่อยมา (กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๓๙, น.๒๒)

จากการพัฒนาที่มุ่งเข้าสู่การทำเกษตรกระแสหลักอย่างจริงจังของไทย โดยเฉพาะในช่วงยุคปฏิวัติเขียวจะเห็นว่าได้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นมากมาย ซึ่งสรุปได้ดังต่อไปนี้

๑. **ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ** พบว่าเกษตรกรมีหนี้สินล้นพ้นตัว เพราะรายได้ได้น้อยแต่รายจ่ายสูงขึ้น โดยเฉพาะรายจ่ายในการผลิตและการครองชีพ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเกษตรกรต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น พึ่งพาตัวเองน้อยลง และถูกเอารัดเอาเปรียบจากระบบตลาด

๒. **ปัญหาด้านระบบนิเวศ** การผลิตเฉพาะอย่างเป็นพื้นที่กว้างขวาง มีการใช้สารเคมี ส่งผลทำให้ตกร้างและทำลายสิ่งแวดล้อม และมีผลกระทบต่อสุขภาพของเกษตรกรโดยตรง เช่น พิษของสารฆ่าแมลง เป็นต้น

๓. **ปัญหาด้านสังคม** อันเนื่องมาจากปัญหาหนี้สินทำให้สถาบันครอบครัวของเกษตรกรไทยแตกสลาย สมาชิกในครอบครัวต้องพลัดพรากจากกัน ละทิ้งหมู่บ้านของตน อพยพเข้าสู่เมืองเพื่อทำงานหาเงิน ปล่อยให้บ้านเรือนนี้ร้าง

๔. **ปัญหาคุณภาพผลผลิต** กลายเป็นสื่อนำภัยอันตรายสู่ร่างกาย เช่น การตกค้างของสารเคมีต่างๆ ที่มีผลต่อผู้ผลิตและผู้บริโภค (ชม อรุณรักษ์, ๒๕๕๐, น.๔)

ผลจากปัญหาดังกล่าว ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่ต้องอพยพ ออกจากภาคเกษตรกรรมเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม เพื่อแสวงหารายได้ ภายนอกมาจุนเจือตนเองและครอบครัว ก่อให้เกิดปัญหาการอพยพ ออกจากชุมชน เกิดความไม่มั่นคงขึ้นภายในชุมชนชนบท คนพึ่งตนเอง ไม่ได้ และทำให้ชุมชนล่มสลายตามมา

ปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นของการเกษตรเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ เกษตรกรเกิดความตระหนัก และแสวงหาทางเลือกเพื่อหาทางออกจาก วิฤตการณ์ดังกล่าว เกษตรกรบางรายปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต แบบเกษตรกระแสหลักที่ทำอยู่ให้เป็นรูปแบบ “เกษตรกรรมแบบยั่งยืน” เพื่อลดความเสี่ยงและสร้างความสมดุลย์แก่เกษตรกรเอง รวมทั้ง สอดคล้องกับระบบนิเวศโดยใช้ปัจจัยการผลิตต่ำ หลีกเลี่ยงหรือเลิกใช้ สารเคมีทางการเกษตร ใช้เทคโนโลยีการเกษตรที่เหมาะสมและไม่ทำลาย สิ่งแวดล้อม นอกจากนั้นในบางรูปแบบยังมุ่งเน้นไปที่การปรับเปลี่ยน

วิธีคิดมาสู่การพึ่งตนเองของชุมชน และการสร้างกระบวนการเรียนรู้ รวมทั้งการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาใช้ในการเกษตรอีกด้วย (วรรณมา ประยุกต์วงศ์, ๒๕๕๐, น.๕)

รูปธรรมของการพัฒนาการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนในประเทศไทย เริ่มมีความชัดเจนมากขึ้นจากวิกฤตการณ์เศรษฐกิจระหว่างปี พ.ศ.๒๕๒๖ - ๒๕๒๗ ราคาผลผลิตต่ำต้นทุนการผลิตสูง เกษตรกรประสบปัญหาการขาดทุนจากการทำการเกษตรเชิงเดี่ยวตามกระแสหลัก โดยเฉพาะแนวทางการทำนาข้าว ซึ่งเกิดโรคแมลงแพร่ระบาดได้ง่าย ทำให้เกิดการระดมความคิดในกลุ่มเกษตรกรเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ประกอบกับการมีบทบาทของเกษตรกรบางรายที่ประสบความสำเร็จในการแสวงหาทางเลือกในระบบการเกษตร และมีการเผยแพร่แนวความคิดขยายออกไปกว้างขวาง ต่อมาผู้นำทางความคิดที่เป็นกลุ่มแกนนำด้านการพัฒนาการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนที่เป็นที่รู้จักกันดี อาทิ

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม เกษตรกรจังหวัดฉะเชิงเทราได้เสนอแนวความคิดประมาณปี พ.ศ.๒๕๒๘ - ๒๕๓๐ เกี่ยวกับ "วนเกษตร" จากประสบการณ์ความล้มเหลวในการปลูกมันสำปะหลังขาย ๒๐ ปี ในพื้นที่ ๒๐๐ ไร่ เป็นผลให้เป็นหนี้ธนาคารเกือบ ๓๐๐,๐๐๐ บาท เนื่องจากต้นทุนสูงแต่ขายได้ราคาต่ำทำให้ขาดทุนและมีหนี้สินล้นพ้นตัวจำเป็นต้องลดการผลิตลงเหลือ ๙ ไร่ และหันมาทำ "ระบบวนเกษตร" เป็นแหล่งสะสมของพันธุ์พืชต่างๆ มากกว่า ๕๐๐ ชนิด รวมทั้งสมุนไพรจำนวนมาก

มหาอยู่ สุนทรชัย เกษตรกรจังหวัดสุรินทร์ เป็นผู้นำที่มีบทบาทสำคัญในแนวคิด "ระบบการเกษตรผสมผสาน" โดยได้เริ่มเผยแพร่ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรระหว่างปี พ.ศ.๒๕๒๖ - ๒๕๒๗ จากการนำความรู้ที่เคยได้รับการเรียนรู้ในการบวชเรียนเกี่ยวกับการทำสวนไม้ผลผสมผสานแบบยกร่องในภาคกลางมาใช้ในการทำเกษตรแบบผสมผสานในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

นายคำเดื่อง ภาษี เกษตรกรจังหวัดบุรีรัมย์ หลังจากประสบความล้มเหลวขาดทุนจากการเพาะปลูกมันสำปะหลังและอ้อย เขาได้หันมาทำ "ระบบการเกษตรธรรมชาติ" ตามแนวคิดของ Fukuoka ในที่นาของตนเองโดยใช้หลักการควบคุมซึ่งกันและกันของข้าว ถั่ว และผักต่างๆ ในพื้นที่เดียวกัน (ธันวา จิตต์สงวน และบัณฑิต นิ สุตรสุนทร, ๒๕๔๓, น.๗๖)

นายฉลุย แก้ววง เกษตรกรจังหวัดนครสวรรค์ ได้หันมาทำ "พุทธเกษตรกรรม" หลังจากล้มเหลวจากการทำไร่มันสำปะหลัง โดยใช้หลักการเกษตรกรรมหรือการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงชีพ เป็นสื่อกลางเชื่อมระหว่างธรรมชาติภายนอกกับธรรมชาติภายใน ซึ่งเกิดความสมดุลกับวิถีชีวิต (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๒, น.๑๔๗)

นายหรรณ หมดหลี่ เกษตรกรจังหวัดสงขลา นำองค์ความรู้ใน "ระบบเกษตร ๔ ธาตุ" มาใช้ในการทำวนเกษตร โดยจำแนกพืชแต่ละชนิดจะมีธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ที่แตกต่างกัน ดังนั้นในการปลูกดูแลรักษาต้องดูแลความเหมาะสมของดินว่าจะเหมาะสมกับพืชนั้นๆ หากพืชชนิดงามดี ก็แสดงว่าพืชนั้นเหมาะสมกับดิน ณ ที่นั้น

นายเคียง คงแก้ว เกษตรกรจังหวัดพัทลุง ได้ทำการเกษตร "แบบวนเกษตร" มาตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๐๐ ก่อนที่สังคมไทยจะรู้จักคำว่า "การพัฒนาเกษตรยั่งยืน" โดยใช้แนวคิดพืชและสัตว์อาศัยพึ่งพาอยู่ด้วยกัน ธรรมชาติได้สร้างตัวมันเองอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นจึงหลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงทำให้การลงทุนน้อยแต่ได้ผลผลิตค่อนข้างสูง (อาภรณ์ ภูมิพินนา และคณะ, ๒๕๓๕, น.๒๒๗ - ๒๓๔)

บุคคลตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้น สามารถปรับเปลี่ยนการเกษตรกระแสหลักเข้าสู่การเกษตรกรรมแบบยั่งยืนจนประสบผลสำเร็จ และได้เป็นที่น่าสนใจของเกษตรกรรายย่อยอื่นๆ ตลอดจนหน่วยงานรัฐบาลและ

สรุปว่าระบบการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนนั้น สามารถพิจารณาได้ในหลายระดับ และแต่ละระดับแห่งความยั่งยืนก็จะประกอบไปด้วยปัจจัยที่ต้องพิจารณาแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ

ความยั่งยืนในระดับไร่นา เน้นพิจารณาความสัมพันธ์และประสิทธิภาพของการใช้ปัจจัยการผลิตและผลผลิตที่เกิดขึ้นในกระบวนการผลิต ว่ามีความเหมาะสมถูกต้องทางเทคนิคการผลิตหรือไม่ และเหมาะสมกับสภาพภูมิณีเวศที่ไร่นาของเกษตรกรตั้งอยู่เพียงใด

ความยั่งยืนในระดับฟาร์ม เน้นการพิจารณาความเหมาะสมคุ้มค่าในการลงทุนทำการผลิตเมื่อเทียบกับประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากฟาร์ม ทั้งผลประโยชน์ที่เป็นตัวเงินหรือผลประโยชน์ที่ไม่เป็นตัวเงินก็ตาม รวมทั้งต้องพิจารณาเรื่องราคาผลผลิตและปัจจัยการผลิตที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเป็นสำคัญด้วย

ความยั่งยืนในระดับครัวเรือน เน้นการพิจารณาทั้งประโยชน์ และการลงทุนทั้งหมดที่เกิดจากกิจกรรมในฟาร์มและกิจกรรมนอกฟาร์มที่สมาชิกทุกคนในครัวเรือนเกษตรต้องเกี่ยวข้องกับว่ามีความเหมาะสมหรือไม่ การจัดสรรทรัพยากรเวลาภายในครัวเรือนเป็นอย่างไร สามารถเกื้อหนุนซึ่งกันและกันได้หรือไม่

ความยั่งยืนในระดับชุมชน เน้นพิจารณากระบวนการการเรียนรู้ การจัดตั้งกลุ่มหรือองค์กรเพื่อต่อรอง การขยายเครือข่ายผู้ผลิตและผู้บริโภครองรับ การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในสังคม ทำให้เกิดความสามัคคีของเกษตรกรและชุมชนที่เข้มแข็ง

ความยั่งยืนในระดับภาคเศรษฐกิจ เน้นพิจารณาการเกษตรในฐานะภาคเศรษฐกิจหนึ่งในระบบเศรษฐกิจรวมของประเทศ การจัดสรรทรัพยากร งบประมาณ และทรัพยากรมนุษย์ระหว่างภาคเศรษฐกิจต่างๆ จึงต้องมีประสิทธิภาพ และลำดับความสำคัญโดยคำนึงถึงศักยภาพที่แท้จริงที่มีอยู่ของแต่ละภาคเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

ความยั่งยืนในระดับประเทศ พิจารณาแนวนโยบายในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศว่าจะดำเนินไปในทิศทางใดเป็นหลักที่สามารถที่จะเกื้อหนุนการพัฒนาการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนได้มากที่สุดเพียงใด รวมทั้งการเกิดกระแสโลกาภิวัตน์อย่างไรในขณะนั้น ที่เกี่ยวกับนโยบายและสนธิสัญญาทางการค้าระหว่างประเทศ ตลอดจนอุปสรรคทางการค้าแบบต่างๆ ซึ่งอาจจะมีอิทธิพลต่อการกำหนดทิศทางและนโยบายของไทยในการพัฒนาการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนได้ด้วยเช่นกัน (ธันวา จิตต์สวน และบัณฑิตินี สุตรสุนันท์, ๒๕๕๓, น.๘๐- ๘๑)

แม้จะไม่มีข้อมูลหลักฐานอย่างเป็นทางการชัดเจนในการเริ่มต้นทำ "การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน" ในประเทศไทย แต่ในปัจจุบันเกษตรกรที่หันมาสนใจทำ "การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน" ยังมีไม่มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับการผลิตทางการเกษตรแบบเดิม แต่มีเกษตรกรบางรายที่ตระหนักในปัญหา และเริ่มต้นปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตเข้าสู่การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน โดยต้องเผชิญกับปัญหาและอุปสรรคต่างๆ แต่สามารถดำเนินวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับเกษตรกรรมแบบยั่งยืนได้ในปัจจุบัน กรณีตัวอย่างการรวมตัวของ "กลุ่มเกษตรกรรายย่อยที่ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตเข้าสู่การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน" เพื่อเข้าสู่การเกษตรกรรมแบบยั่งยืนได้โดยการเผชิญกับปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นดังเช่น

๑. อุปสรรคทางด้านทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม เนื่องจากการสะสมปัญหาทางกายภาพมาเป็นเวลานานมีการเปลี่ยนแปลงได้ยาก โดยเฉพาะทรัพยากรดิน น้ำ และป่าไม้ซึ่งเกิดจากการทำลาย ที่สำคัญที่สุดคือการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูพืชในการประกอบกิจกรรมการเกษตรและการบุกรุกตัดไม้ทำลายป่าไม้เพื่อการเกษตรอุตสาหกรรม เช่น ในชุมชนหมู่บ้านศิรีวง จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อประมาณ ๑๐ กว่าปี

ที่ผ่านมาได้ประสบกับปัญหาทางด้านทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม เนื่องจากเกิดอุทกภัยร้ายแรงในปี พ.ศ.๒๕๓๑ ทำให้เกษตรกรต้องพัฒนาการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนด้วยความยากลำบาก จนกระทั่งประสบความสำเร็จดังที่เห็นในปัจจุบัน

๒. อุปสรรคทางด้านเศรษฐกิจ อุปสรรคทางด้านเศรษฐกิจโดยส่วนใหญ่เนื่องจากการขาดทุนจากการผลิตและส่งผลทำให้รายได้ไม่พอกับรายจ่าย ขาดเงินทุนเริ่มต้น หนี้สินมาก ขาดช่องทางการผลิตขายผลผลิตได้ในราคาต่ำ เช่น ชุมชนกุดวิวิท อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ทำนาข้าวมาตั้งแต่โบราณ แต่ประสบปัญหาทางด้านเศรษฐกิจเนื่องจากข้าวราคาถูก จึงหันมาปลูกอ้อยและมันสำปะหลังเพิ่มในปี พ.ศ.๒๕๓๑ แต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากต้นทุนสูงมากทำให้การฟื้นตัวทางเศรษฐกิจเป็นไปได้ยากมาก หลังจากการเข้าสู่การทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืนทำให้เกษตรกรมีหนี้สินลดลงเมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น

๓. อุปสรรคทางด้านสังคม ความรู้และทรัพยากรบุคคล นับว่าเป็นอุปสรรคที่สำคัญไม่น้อยกว่าที่กล่าวมาซึ่งเกิดขึ้นจากการขาดความรู้และความเข้าใจในการทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืน การขาดความร่วมมือและการยอมรับจากสมาชิกในครอบครัว การขาดแรงงานและที่ดินทำกิน เช่น ในชุมชนไม้เรียง จังหวัดนครศรีธรรมราช เดิมในอดีตได้รับการส่งเสริมให้ปลูกยางพาราจากกองทุนสงเคราะห์สวนยางพารามาตลอดระยะเวลาเกือบ ๔๐ ปี กระทั่งเกษตรกรผูกติดวิถีชีวิตอยู่กับยางพารา ช่วงระยะหลังยางพาราราคาตกลง ส่งผลให้เกษตรกรตกอยู่ในภาวะหนี้สิน และสิ่งแวดล้อมทรัพยากรภายในในชุมชนถูกทำลาย เนื่องจากการได้รับการส่งเสริมความรู้เพียง "การทำเกษตรกระแสหลัก" อย่างเดียว (ผลิตเพื่อส่งโรงงาน) ภายหลังจากประมาณปี พ.ศ.๒๕๔๐ ในชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงมีการวางแผนในการผลิตขึ้นที่เรียกว่า "แผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง" โดยเกิดจากผู้นำทางธรรมชาติ คือ นายประยงค์ รณรงค์ และกลุ่มแกนนำ

เพียงไม่กี่ครอบครัว ใช้ระยะเวลาเพื่อการต่อสู้และฟื้นฟูความคิดสร้าง
กระบวนการเรียนรู้กลับคืนสู่กระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเข้าสู่การทำ
“การเกษตรกรรมแบบยั่งยืน” กระทั่ง ณ เวลาปัจจุบัน ชุมชนไม้เรียง
สามารถประสบความสำเร็จกลายเป็นชุมชนต้นแบบในการพึ่งตนเองได้
และสร้างเครือข่ายยมนา (ยางพารา ไม้ผล และนาข้าว) ร่วมกับชุมชนอื่นๆ
เพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน

ความสำเร็จของเกษตรกรรายย่อยกลุ่มนี้ต้องต่อสู้จนสามารถ
เอาชนะต่ออุปสรรคโดยการเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิต และเรียนรู้จาก
ประสบการณ์ที่ผ่านมามากัดันให้ทาทางออกจากปัญหาที่ตนเองเผชิญอยู่
รวมทั้งสามารถพัฒนาจากศักยภาพที่ตนเองมีอยู่ให้การดำรงชีวิตของ
ตนเองและครอบครัวเข้าสู่การพัฒนาเกษตรกรรมแบบยั่งยืน นำไปสู่การ
พัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งครอบคลุมในทุกกระบวนการ ตั้งแต่รูปแบบ วิธีการ
ผลิต การจัดการผลิต การแปรรูป การตลาด หรือวิสาหกิจชุมชน
สร้างความเข้มแข็งภายในชุมชน และสามารถพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน